

ДА ПРАБЛЕМЫ СТЫЛІСТЫЧНАЙ ХАРАКТАРЫСТЫКІ СЛОВА Ў ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫХ ВЫДААННЯХ

В.М. Шавель

Слоўнік як асаблівы спосаб арганізацыі знакаў стаіць па агульнасці некаторых уласцівасцей у адным радзе з такімі з’явамі, як тэкст, стыль пісьменніка і мастацкі вобраз. Паметы — элемент слоўнікавага артыкула, які змяшчае характарыстыкі слова, часцей за ўсё граматычныя і стылістычныя, а таксама інфармацыю пра іх моўную прыналежнасць ці аўтарства. Зыходзячы з гэтага, варта падкрэсліць, што слоўнік павінен даваць поўную, дакладную і рознабаковую характарыстыку ўжывання слоў і выразаў і стылістычная памета можа разглядацца як сродак выканання слоўнікам яго нармалізатарскай ролі.

Разыходжанні ў выдзяленні тых ці іншых разнавіднасцей стылістычных памет, іх іерархii абумоўлены перш за ўсё больш хуткай, у параўнанні з другімі, зменай стылістычных нормаў; адсутнасцю спецыяльна арыентаванай на патрэбы лексікаграфіі стылістычнай тэорыі слова; суіснаваннем разнастайных падыходаў да інтэрпрэтацыі стылістычнага патэнцыялу слова, адсутнасцю ў сучаснай лінгвістыцы агульназначымага патэнцыялу слова (пра катэгорыю экспрэсіўнасці, пра катэгорыю функцыянальнасці, пра сінтэз гэтых катэгорый); істотнымі адрозненнямі ў разуменні саміх дадзеных катэгорый і адносін паміж імі: адсутнасцю адзінага ўяўлення пра катэгорыі эмацыянальнасці, ацэначнасці, экспрэсіўнасці і іх магчымых узаемаадносін і г.д. [1].

Не вырашана канчаткова і вельмі важнае пытанне: ці адносяць да стылістычных памет тая, што ўказваюць на эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку слова. Так, у «Глумачальным слоўніку беларускай мовы» пад рэдакцыяй К.Крапівы (ТСБМ, 1984-1987) падкрэсліваецца, што «да стылістычных памет прымыкаюць паметы эмацыянальнай ацэнкі», а ў «Глумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» пад рэдакцыяй М.Р.Судніка, М.Н. Крыўко (ТСБЛМ, 2002) чытаем, што «(груб.), г.зн. грубае, (пагард.), г.зн. пагардлівае, (зневаж.), г.зн. зневажальнае, (недабр.), г.зн. недабральнае, (асудж.), г.зн. асуджальнае, (незадав.), г.зн. незадавальняльнае, (лаянк.), г.зн. лаянкавае, (іран.), г.зн. іранічнае, (жарт.), г.зн. жартаўлівае — азначаюць, што слова ўтрымлівае ў сабе адпаведную эмацыянальную, выразную ацэнку названай з’явы».

Важным з’яўляецца вызначэнне месца, якое займаюць эмацыянальна-экспрэсіўныя паметы ў структуры слова: ці ўваходзяць яны ў семантыку слова ці толькі выступаюць як указанне на магчымы экспрэсіўны эффект пры яго выкарыстанні суб’ектам маўлення.

Навукоўцамі экспрэсіўнасць успрымаецца часцей як велічыня, якая належыць моўнай дзейнасці — маўленню, а не непасрэдна моўнай сістэме. Н. А. Лук’янава вылучае кампаненты экспрэсіўнасці: эмацыянальная ацэнка, вобразацць, інтэнсіўнасць, але канкрэтных азначэнняў іх не прыводзіць [1].

Найбольш абгрунтаванае азначэнне экспрэсіўнасці падае А. І. Шаблоўскі, акцэнтуючы ўвагу на «актуалізацыі ў слове параметрычнага значэння несуразмернасці ў адносінах да семантычных прыкмет, якія падлягаюць колькасным ці колькасна-якасным зменам» [2, с.123]. Даследчык вылучае і тры асноўныя рысы, якімі характарызуецца прагматы ў параўнанні з нейтральнымі адпаведнікамі: 1) адзначаным фармальным адрозненнем за кошт унікальных для дадзенай моўнай сістэмы каранёў і афіксаў; 2) карэкцыяй унутранай формы на аснове значных у прагматычным плане змястоўных супрацьпастаўленняў; 3) параметрычным падкрэсліваннем пэўных змястоўных прыкмет. Такі падыход у разглядзе пытанняў экспрэсіўнасці дапаможа лексікографам падаваць дадатковую характарыстыку слова ў слоўніках больш дакладна.

На сённяшні дзень адным з найбольш відавочных спосабаў падачы экспрэсіўнай інфармацыі ў слоўніку з’яўляюцца асаблівыя паметы. На жаль, як паказвае аналіз памет у розных слоўніках, разнабой у іх выкарыстанні дастаткова шырокі: 1) да аднаго і таго ж слова можна сустрэць розныя паметы; 2) многія словы не маюць памет, нягледзячы на іх відавочную неабходнасць; 3) набор экспрэсіўных памет вар’іруецца ад слоўніка да слоўніка.

У глумачальных слоўніках (ТСБМ і ТСБЛМ) выкарыстоўваецца наступная сістэма памет, якія паказваюць, што слова змяшчае адпаведную эмацыянальную ацэнку:

ТСБЛМ	ТСБМ
асудж. - асуджальнае	асудж. - асуджальнае слова
выш.ст. - вышэйшая ступень параўнання	выш.ст. - вышэйшая ступень параўнання
груб. - грубае	груб. - грубае слова, грубы выраз
дзіц. - дзіцячае	дзіц. - дзіцячае слова
жарт. - жартаўлівае	жарт. - жартаўлівае слова, жартаўлівы выраз
зневаж. - зневажальнае	зневаж. - зневажальнае
зніж. - зніжальнае	зніж. - зніжальнае слова
іран. - у іранічным сэнсе	іран. - у іранічным сэнсе
ласк. - ласкальная форма	ласк. - ласкальная форма
лаянк. - лаянкавае	лаянк. - лаянкавае слова
недабр. - недабральнае	недабр. - недабральнае
незадав. - незадавальняльнае	—
павелічальная форма	—
пагард. - пагардлівае	пагард. - пагардлівае

памянш.-памяншальная форма	памянш.-памяншальная форма
памянш.-ласк.-памяншальна-ласкальная форма	памянш.-ласк.-памяншальна-ласкальная форма
—	памянш.-зніж.-памяншальна-зніжальная форма
узмацн.-узмацняльнае	—
фам.-фамільярнае	фам.-фамільярнае слова

У табліцы выразна відаць і колькасныя адрозненні памет, і розная форма іх тлумачэння.

Лексічныя адзінкі, якія выражаюць эмацыянальную ацэнку абазначанага, надзяляюцца станоўчай ці адмоўнай экспрэсіяй у залежнасці ад таго, якое пачуццё перажывае суб'ект маўлення — пазітыўнае ці негатыўнае. Звяртаюць на сябе ўвагу тыя абставіны, што менавіта адмоўную экспрэсію адлюстроўвае дастаткова дыферэнцыраваная сістэма памет у слоўніках. Для адлюстравання станоўчай экспрэсіі, па сутнасці, і няма памет, калі не лічыць памет «ласкальнае слова», «памяншальна-ласкальная форма», якія выкарыстоўваюцца ў рэдкіх выпадках і не ва ўсіх слоўніках. Паметами ж адмоўнымі — «асуджальнае слова», «грубае слова, грубы выраз», «зневажальнае», «зніжальнае слова», «у іранічным сэнсе», «лаянкавае слова», «неадабральнае», «пагардлівае», «памяншальна-зніжальная форма», «фамільярнае слова» і інш., — якія ўказваюць на тое, што значэнні слоў ускладнены менавіта адмоўнымі экспрэсіўнымі элементамі, адзначана дастаткова вялікая колькасць слоў. Так, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (Ф.Я.Баханькоў, І. М. Гайдукевіч, П. П. Шуба. — Мінск: Нар.асвета, 1990) з 414 слоў і спалучэнняў, якія маюць стылістычныя паметы, 24 змяшчаюць адмоўную экспрэсію.

У тлумачальных слоўніках беларускай мовы паметы, якія ўказваюць на эмацыянальна-экспрэсіўную характарыстыку слова, могуць характарызаваць разнастайныя яго кампаненты:

1. Паметы, якія маркіруюць цэлую лексічную адзінку. Сюды адносяцца тыя выпадкі, калі слова мае толькі адно значэнне ці памета адносіцца да ўсіх значэнняў мнагазначнага слова:

Абывацельшчына, -ы, ж. (пагард.). Вузкасць інтарэсаў, коснасць, адсутнасць грамадскага кругагляду. *Трапіць у балота абывацельшчыны.* (ТСБЛМ)

Погань, -і, ж. (разм. пагард.). 1. Усё паганае, непрыемнае, што выклікае агіду. 2. Пра нядобрага чалавека (людзей). *Фашысцкая погань.*

2. Паметы адносяцца да якога-небудзь кампанента лексічнай адзінкі:

а) памета адносіцца да аднаго ці да некаторых лексічных значэнняў мнагазначнага слова:

Агіда, -ы, ДМ —дзе, ж. ... 2. Нягоднік, гадасць (лаянк.). *Глядзець непрыемна на агіду.*

б) памета адносіцца да фразеалагічнага спалучэння з дадзеным словам:

Дзьмуць, дзьму, дзьмеш, дзьме; -мём, -мяце, -муць; -мі; *незак...* 2. З сілай выпускаць з рота струмень паветра. *Д. на агонь. У дудку дзьме хлапчук.* Куды **вечер дзьме** (разм. неадабр.) — не мець сваёй думкі, прыстасоўвацца да існуючых меркаванняў.

Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка слова бывае цесна звязана з яго функцыянальна-стылявой прыналежнасцю. У сувязі з гэтым некаторыя даследчыкі гавораць пра функцыянальна-стылявую канатацыю. Яна характэрна, як указвае М. І.Фаміна, «словам, якія функцыянальна больш ці менш дакладна замацаваны і ўжываюцца пераважна ў якім-небудзь адным стылі» [3]. Таму спалучаюцца памет з'яўляецца важным фактарам для вывучэння эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі слова. Назіранні паказваюць, што дадатковае ацэначнае значэнне характэрна пераважна для слоў, якія ўжо маюць памету «разм.»

Зыходзячы з гэтага, усе лексічныя адзінкі, якія суправаджаюцца паметами функцыянальна-стылістычнага характару, у ТСБМ (Ф. Я.Баханькоў, І. М. Гайдукевіч, П. П. Шуба) былі разбіты на наступныя групы:

1. Паметы, якія паказваюць на эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку слова і не спалучаюцца з другімі паметами стылістычнага характару:

Ёлупень, -пня, м. *Лаянк.* Дурань, тупіца.

2. Паметы, якія паказваюць на эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку слова і спалучаюцца з другімі паметами стылістычнага характару:

Алімп, -а, м. ... 2. *Жарт. і іран.* Пра вярхушку якога-н. грамадства. *Літаратурны алімп.*

З агульнай колькасці слоўнікавых адзінак, якія маюць паметы эмацыянальна-экспрэсіўнага характару ў спалучэнні з паметами ўласна стылістычнага характару ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (Ф. Я.Баханькоў, І. М. Гайдукевіч, П. П. Шуба. — Мінск: Нар.асвета, 1990) — 10, слоўнікавых адзінак з паметами «разм.»+ «неадабр.» і інш. — 6, пры гэтым другая памета змяшчае адмоўную характарыстыку.

Калі памеркаваць, што лексічная адзінка мае строга, аб'ектыўна замацаваную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і што памета, якая характарызуе гэты экспрэсіўны эффект, з'яўляецца элементам канатацыі і такім чынам уваходзіць у семантыку слова, то, калі выкарыстоўваюцца лексічныя адзінкі з адмоўнай экспрэсіяй, то абавязкова выражаецца негатыўная ацэнка абазначаемага. Але назіранні за моўным матэрыялам паказваюць, што ў шэрагу выпадкаў у такіх словах адмоўная экспрэсія замяняецца станоўчай. Замацаваная за словам экспрэсія павінна быць маркіравана аднымі і тымі ж стылістычнымі паметами ва ўсіх тлумачальных слоўніках. Аднак вельмі многа выпадкаў, калі адны і тыя ж словы ў розных тлумачальных слоўніках маюць розныя паметы, якія падкрэсліваюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбанасць слова. Факт наяўнасці ў лексічнай адзінцы эмацыянальнай ацэнкі бясспрэчна толькі ў тых нешматлікіх выпадках, калі яе экспрэсіўная афарбоўка ствараецца за кошт словаўтваральных сродкаў (прыставак і суфіксаў). У тых жа

выпадках, калі экспрэсію стварае ўнутраная форма, у асноўным і назіраюцца ваганні ў дэфініцыі эмацыянальна-ацэначнага кампанента лексічнага значэння і, адпаведна, у вызначэнні паметы. Карыстальніку зразумела, што слова ўжываецца з негатыўнай эмацыянальна-экспрэсіўнай ацэнкай, але з якой менавіта — асуджальнай, зневажальнай, неадабральнай, пагардлівай, фамільярнай — тут меркаванні лексікаграфу разыходзяцца. Адпаведна ў розных тлумачальных слоўніках пры адных і тых жа лексічных адзінках вар’іруюцца розныя паметы стылістычнага характару. Адсюль вынікае, па-першае, што азначэнне паметы носіць суб’ектыўны характар, і, па-другое, што памета выступае толькі як указанне на магчымы экспрэсіўны эффект ужывання слова, не ўваходзячы пры гэтым у яго семантыку. Па нашым меркаванні, правільна было б у слоўніку большую частка памет, якія ўказваюць на экспрэсіўную афарбоўку слова, замяніць асобнымі семантыка-стылістычнымі каментарыямі, якія дадуць магчымасць удакладніць асабліваасці ўжывання слова ў сучаснай літаратурнай мове.

Такім чынам, мы можам гаварыць пра тое, што недахопы стылістычнага апісання лексікі ў слоўніках абумоўлены ў значнай ступені нявырашанасцю шэрагу важнейшых праблем тэарэтычнай стылістыкі і адсутнасцю канцэпцыі стылістычнага патэнцыялу слова, распрацаванай спецыяльна з мэтай лексікаграфічнага прымянення.

І. Л. Рэзнічэнка, падкрэсліваючы тое, што недахопы слоўнікавай стылістычнай распрацоўкі ляжаць, па-першае, унутры сістэмы памет і, па-другое, у самой сістэме памет як спосабе стылістычнай характарыстыкі слоў і выказаў, прапануе новы спосаб — «спалучэнне уніфіцыраванай сістэмы памет са спецыяльнымі тэарэтычнымі ўступамі, якія з’явіліся б раздзеламі агульнай уступнай часткі слоўніка і ўяўлялі б сабой кампактнае апісанне узуальных тэндэнцый слоў, якія нясуць пэўную стылістычную памету» [5].

Недастаткова дакладнае ўсведамленне практычнай лексікаграфіяй стылістычнага аб’екта слоўніка патрабуе і вырашэння важнейшых задач практычнага характару: вызначэння формы падачы, рэпертуару стылістычных памет; размеркавання стылістычнай інфармацыі ў прасторы слоўнікавага артыкула; вызначэння парадку фіксацыі стылістычнай інфармацыі і інш.

Спіс крыніц

1. Емельянова, О. Н. Стилистическая помета как лексикогра-фическое средство (на материале толковых словарей русского языка) / О. Н. Емельянова // Филологические науки, 2002. — №1 — С.71-75.
2. Шаблоўскі, А. І. Сістэмны аналіз экспрэсіўнай лексікі / А. І. Шаб-лоўскі // Весті Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. — №3 — 1998.
3. Фомина, М. И. Современный русский язык. Лексикология / М. И. Фомина. — М.: Высшая школа, 1990. — С.242.
4. Телия, В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. — М.: Наука, 1986. — С.56.
5. Резниченко, И. Л. Стилистический узус русского языка и его отражение в лексикографии. АКД / И. Л. Резниченко. — М., 1984. — С.2.

ТАБЛІЦА ЯК СРОДАК РАЗВІЦЦА КРЫТЫЧНАГА МЫСЛЕННЯ ШКОЛЬНІКАЎ НА ўРОКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

М. В. Швед

Стан сучаснай сістэмы адукацыі можна ахарактарызаваць як час пошуку максімальна эфектыўных шляхоў развіцця і навучання асобы, якія садзейнічаюць развіццю самастойнасці мыслення. Выкарыстанне інавацыйных тэхналогій павінна выключыць маніпуліраванне вучнем у навучальным працэсе, забяспечыць пашырэнне яго суб’ектных функцый (вучань вызначае вынікі сваёй дзейнасці і працэс іх дасягнення). Гэта магчыма праз увядзенне ў навучальны працэс рэфлексіі, г. зн. працэсу і выніку фіксавання ўдзельнікамі педагагічнага працэсу свайго развіцця, самаразвіцця і прычын гэтага.

Найбольш цікавай, на наш погляд, з’яўляецца тэхналогія развіцця крытычнага мыслення праз чытанне і пісьмо (РКМЧП), якая з’яўляецца метадычным інструментам для развіцця крытычнага мыслення.

Дадзеная тэхналогія была распрацавана вучонымі і выкладчыкамі Хобарт&Уільям Сміт Коледж і ўніверсітэта штата Паўночная Айова (ЗША) Дж. Сцілам, К. Мерэдытам, Ч. Тэмплам і С. Уолтэрам, якія з’яўляюцца членамі кансорцыуму «За дэмакратычнае навучанне». Вучоныя прапанавалі вырашыць праблему развіцця творчага патэнцыялу школьніка спецыфічнымі сродкамі. У дадзенай тэхналогіі сінтэзаваны ідэі і метады тэхналогій калектыўнага і групавога тыпу навучання, а таксама супрацоўніцтва, развіваючага навучання.

Трэба адзначыць, што заняткі, якія праводзяцца з выкарыстаннем тэхналогіі развіцця крытычнага мыслення, складаюцца з асноўных трох этапаў: 1) вызаву; 2) асэнсавання; 3) рэфлексіі. Кожны гэты этап работы мае набор канкрэтных прыёмаў, якія садзейнічаюць развіццю творчага патэнцыялу асобы. Дзякуючы іх прымяненню вучні могуць больш актыўна працаваць на ўроку і атрымліваць асэнсаваныя веды.

Т. І. Шамава і Т. М. Давыдзенка вызначаюць крытычнае мысленне як «здольнасць аналізаваць інфармацыю з пазіцый логікі і асобасна-псіхалагічнага падыходу з тым, каб выкарыстоўваць атрыманыя вынікі, як да стандартных, так і нестандартных сітуацый, пытанняў, праблем. Крытычнае мысленне — гэта